

ČÁST II.

TRANSKRIPCE

Transkripční pravidla

Předchozí část určená pro nácvik paleografických dovedností přinášela vedle zobrazení textu jeho písmenkový přepis – transliteraci. Tato podoba zpřístupnění je ovšem vhodná pouze pro učební účely. Pro ediční účely přistupujeme k transkripci textu. Ve dvou jazykových prostředích, z nichž naše texty pocházejí, můžeme v současné době sledovat dvojitý přístup. Texty latinské jsou v drtivé většině transkribovány, transliterace se uplatňuje pouze v prostředí epigrafickém. (Transliterace v textech diplomatické a literární povahy je územ značně neobvyklým, který nebyl náležitě zdůvodněn a obecně nebyl přijat.) Texty v národních jazycích se v poslední době objevují stále častěji v podobě transliterované, třebaže i zde by měla být pro zpřístupňování historických pramenů užita transkripcce.

Zpřístupňování latinských textů

Pro zpřístupňování latinských textů literární provenience vypracoval pravidla Bohumil Ryba. Tato pravidla byla určena přímo pro vydávání Husových spisů, ale bohužel nikdy nebyla vydána, šířila se pouze ve strojopisných opisech editorů, kteří si je opisovali od svých předchůdců. Při uvažované přípravě ediční řady *Fontes rerum Bohemicarum ad usum scholarum* nalezla své místo na webových stránkách Dušana Třeštíka, ale po Třeštíkově smrti (2007) byly tyto stránky zrušeny. Z těchto pravidel tedy přinášíme obsáhlý výběr.

Pravidla pro transkripci latinských literárních rukopisných textů

(podle Bohumila Ryby)

- I. Základní zásada: S výjimkou jevů povahy ryze grafické nesmí se na hláskové podobě latinských slov nic měnit, nic ubírat, nic přidávat.
- II. Zvláštní ustanovení platí pro vlastní jména a číslovky.

I. Základní zásada

Jevy povahy ryze grafické rozumíme hlavně tyto případy:

1. Nezachováváme rozlišování počátečního a středoslovného „f“ „-f“ z jedné strany a koncového „-s“ ze strany druhé: *folutus, insifstere, dilectiffimus* přepisujeme *solutus, insistere, dilectissimus*.

2. Místo netečkovaného „i“ jakož i místo čárkovaného „í“ přepisujeme vesměs tečkované „i“, rukopisné *numus* přepisujeme *nimis*, rukopisné *nímís* opět *nimis*.

3. Místo zdánlivého „-ij“ ve starších textech (*imperij, pijsimo, adjiciunt, objiciendis*) přepisujeme „-ii“: *imperii, piissimo, adiiciunt, abiit, obiiciendis*.

V těch novověkých textech, které již skutečně rozpoznávají „i“ a „j“ (*item* oproti *ejus, jejnavit*) přepisujeme v týchž případech shodně *imperii, piissimo, abiit*, ale *adjiciunt, objiciendis*.

4. Místo zdánlivého velkého „J“, které se ve starších textech objevuje stejně před souhláskami (*Ibi, Item*) jako před samohláskami (*Jam, Jurati*) přepisujeme vesměs „I“: *Ibi, Item, Iurati*.

Teprve v těch novověkých textech, které již skutečně rozeznávají „i“ a „j“ (*item* oproti *ejus, jejunavit*) ponecháváme pro samohlásku I, pro souhlásku J: *Ibi, Item, Iam, Iurati*.

5. Z praktických důvodů odlišujeme samohláskové „u“, „U“ od souhláskového „v“, „V“; přepisujeme tedy *varius, unguentum, ubi, usus, ludus, vetuimus, vicarius, avia, ulna, avarus, unus, ut, utriusque, uva, avus, aevus, uvidus, nullus, voluntas, avorum, urbs, urceus, surdus, vulvula, uxor, nux, abolavit, invenit, involvit, convivium, Varius, Ubi, Udu, Vetuimus, Urbs*. Činíme tak bez ohledu na středověké grafické systémy, z nichž mezi nejrozšířenějšími jeden mívá *uarius, auarus, ubi, ludus, uetuimus, auia, ulna, auarum, ut, uua, auus, uuidus, uoluntas, urbs, surdus, uuluula, uxor, inuenit, conuiuium*, druhý *varius, auarus, ubi, ludus, udus, vetuimus, vicarius, auia, vlna, vt, vtriusque, avvus, seuus, uuidus, nullus, vrbs, surdus, vulvvula, vxor, nux, inuenit, conuiuium*, třetí je shodný s druhým, ale na švu složenin píše *avolauit, invenit, involuit, conuiuium*.

Výhodou naší transkripce je mimo jiné její vžitost u nás a také snadné rozlišování: *volvit* (valí) oproti *voluit* (chtěl).

Odchylně postupujeme jenom v případě „qu-“, „gu-“, „cu-“, „su-“ před samohláskou, kdy ponecháváme ve shodě s nejrozšířenější konvencí samohláskové „u“: *lingua, queror, equus, itaque, suavis, persuasit*. Teprve v těch novověkých textech (jako Balbínových nebo Komenského), kde je vědomě a důsledně prováděno rozlišení „i“ – „j“ a „v“ – „u“, ponecháváme i v těchto případech souhláskové „v“: *ligva, qveror, eqvus, svavis, consvetus*.

Jestliže ve vzácných případech psal středověký písař dvojí „uu“ místo „v“, přepisujeme „w“, např. *pawor, euuuangelium* s trojím u přepisujeme *euwangelium*.

Zvláštní upozornění: ve slově *euangelium* ponecháváme beze změny ony grafické podoby, z nichž nelze rozhodnout, zda bylo vyslovováno „eu-an...“ či „e-van...“ neměníme tedy grafiku *euangelium, euuangelium, ewangelium* (viz odst. 6.).

6. Při dvojitém „w“ originálu postupujeme dvojitým způsobem. Má-li hodnotu „v-u“, „u-u“ nebo „u-v“, nepodržujeme je a středověkou grafiku *aws, wlgariter, wlt, owm, ewm, praws, uidws, wifer* přepisujeme *avus, vulgariter, vult, ovum, evum, pravus, viduus, uvifer*.

Jestliže však znamená jen souhláskové „v“, podržujeme občasné psaní *willa, lingwam, caretwatim, praworum, gwerra, conswetus*.

7. Zdvojenou souhlásku zjednodušujeme jen tenkrát, jestliže na začátku slova graficky zastupovala příslušnou majuskuli: rukopisné *ffortunus, llaudemus* transkribujeme *Fortunus, Laudemus*.

8. Paleografické zkratky vesměs rozvádíme a vypisujeme. Pokud připouštějí dvojí pravopisnou formu, např. *gratia – gracia, quatenus – quatinus*, rozhodujeme se jednak

podle stáří textu, jednak, pokud to je možné, podle převládajícího úzu daného textu v případech plně vypsanych.

V rozsáhlejších edicích písemností určitého druhu lze i v transkripci ponechat, resp. zavést některé zkratky a tisknout např.: *pro XXIII sexag. gr. den. Prag., feria quarta prox. ante f. s. Pauli die XXIV m. Januarii, ante f. ss. Symonis et Iude, S.C.M^{tas}, ill^{mus} d.* a podobně. Takové zkratky ale musejí být naprosto jednoznačné a jejich abecední soupis má být připojen k úvodu edice.

9. Užívání nebo neužívání velkých písmen pokládáme u starších textů za jev vnější grafický a neřídíme se jím při transkripci; bez ohledu na kolísavou středověkou praxi užíváme velká písmena na začátku vět, ve vlastních jménech (o nich viz ad II.), v některých údajích kalendářních (např. *pridie Kalendas Aprilis, II Idus Februaii, VI Nonas Iulii, ante Pascha, in festo Trinitatis, in festo Nativitatis Domini, feria VI post festum Corporis Cristi, feria III ante Assumpcionem beate Marie, sabbato dominice Iustus es*), v prvním slově názvu literárního díla (např. *in prologo libri De vegetabilibus, Philosophus 2° De anima, Cicero in De natura deorum, per Boecium 4° De consolacione, Ambrosius in Exameron*), v prvním slově kánonů Gratianova Decretu (*dist. 86 can. Si quis*).

10. Nenapodobujeme spojování předložek s dalším slovem (místo *aparte, abiis* píšeme *a parte, ab iis*), ani taková spřežková psaní, která příliš nepřispívají k zřetelnosti (jako *idipsum, sibiipsi, eisipsis, idest*). Naproti tomu podržujeme běžné středověké spřežky, jsou-li v originále (jako *denovo, decetero, eiusmodi, extunc, hincinde, huiusmodi, imposterum, impresenciarum, infrascriptus, necnon, protunc, supradictus*).

Jsou-li v originále některé spřežky rozkládány na dvě slova (např. *alius ve, dum modo, e contra, nobis met, ut pote, ubi cumque*), přepisujeme dohromady: *aliusve, dummodo, econtra, nobismet, utpote, ubicumque*.

11. Rovněž nezachováváme umístění ani u zvláštních znaků (?!) staré interpunkce (rétorické). Nahrazujeme ji interpunkcí logickou v podstatě jako v češtině.

Zvláštní upozornění: Neoddělujeme čárkou infinitiv s akusativem.

Praktické důsledky plynoucí ze základní zásady:

a) Neměníme hláskovou podobu a ponecháváme, je-li psáno *quatinus, intelligite, negligimus, benivulus, paiulus, purgravius, dapipher, stupa, bravium, balisiis, set, aput, epifanis, nephastus, vigellator, ficla, magorem, abigerunt, gerachia, Gesabel, yehenna, ymmo, sinodus, karissimi, feniseca, anathematisat, baptismus, laycalis, lingwaii, amiccicia, cicius, accio, suspitio*.

b) Nepřidáváme, je-li psáno: *promptus (promptus), saguis (sanguis), cifus (scyfus), ceptrum (sceptrum), exequi (exsequi), extirpare (extirpare), ortus (hortus), ylariter (hilariter), aduc (adhuc), aleviare (alleviare), opida (oppida), anulamus (anullamus), equs (equus), secuntur (sequuntur), scisma (schisma), crisma (chrisma), spericus (sphericus), karaktere (characterere)*.

Ponecháváme monoftongické „e“, je-li v originálu psáno *estimo, ecclesie, cenobium, pene, seculum*; v nejstarších zápisech a znovu v humanistických tvarech ponecháváme „ę“ caudatum: *apostolicę sedis, hęc*. V těchto humanistických a pohumanistických textech, které již rozlišují „e“ – „ae“, „e“ – „oe“, přepisujeme *aestimo, ecclesiae, coenobium, poenae*.

c) Neubíráme, je-li v originále *condempnare, scampnum, coungnitus, angnus, ingnis, iniuncxit, hostium (ostium), heremita, perhemptorie, contrahire (contraire), cohaccio, theloneum, legittimus, felliciter, peccunia*.

U novověkých latinských textů ponecháváme usnadňující diakritická znaménka, jsou-li již v originálu: *fixę (adverbium) illa memorię haerent*.

d) Nesnažíme se vyrovnávat nedůslednosti pravopisu příslušného rukopisného textu. Ponecháme, píše-li se v něm někdy *villanus, jindy willanus, sigillo – sigilo, Cracowia – Cracovia, immo – ymmo, lacrima – lachryma, exsecutus – executus*.

e) Nikdy netransponujeme starší pravopis do mladšího a obráceně. Listina z XIII. století, dochovaná jen v přepisu ze XVII. století, musí i v naší transkripci na první pohled prozrazovat, že není dochována ve své původní podobě (*in praesentia ejusdem dominae Annae* oproti *in presencia eiusdem domine Anne*). Tím že netransponujeme, vyniknou i v naší transkripci eventuální zbytky staršího pravopisu, přizpůsobené pozdějším zvyklostem.

II. Zvláštní ustanovení pro vlastní jména a číslovky

Vlastní jména zeměpisná (*Europa, Bohemia, Praga, Grecz, Aula Regia, Nouadomus, Grzquicz, Utuina* (Útvina), *Leta curia, Wltauia, Zrzit*) i živých bytostí (*Deus, Musa, Coyatha, Wilricus de Uzk, Vrbanus papa, Heinricus Insistoris*) a rovněž i adjektiva a adverbia od vlastních jmen odvozená (*Sclauanus, Morauiensis, Cracowiensis, Scedliczensis, Trauerensis, Cisterciensis ordo, Hussiticus, in lingaeio Boemico, Latine, Bohemice*) ponecháme v zásadě zcela beze změny. Neplatí pro ně ustanovení ad I. odst. 3–6, platí však odst. 1–2, a odst. 7 (*rukopisné ffrancus, llodouicus* transkribujeme *Francus, Lodouicus*). I když jsou v rukopise psána na začátku s malým písmenem, užíváme důsledně velkého (*rukopisné dixit deus ad hyeu* transkribujeme *dixit Deus ad Hyeu*; rozlišujeme *a Deo* proti *adeo*; *petrus et ludewicus uenetus* transkribujeme *Petrus et Ludewicus Uenetus, Vlricus ultraiectinus* transkribujeme *Vlricus Ultraiectinus*). Je-li v rukopise psáno *vngaricalis*, přepisujeme *Vngaricalis*.

Odůvodnění: Píšeme-li *Cubitum* stejně jako *castrum Cubitense, Patauium* jako *Patauina civitas*, je výhodou přehlednost a nepřehlédneme adjektivní tvar tak snadno při vytváření rejstříků. Jinou výhodou je snadné odlišení od apelativů (např. *ventus australis* jižní vítr, *vinum Australe* rakouské víno). A je to konečně také ve shodě s převládající dosavadní ediční praxí u nás. Starou, byť důsledně nedodržovanou tradici má psaní počáteční majuskule i v příslušných adverbích.

Zvláštní upozornění: V literárních textech středolatinských, jejichž edice neslouží výlučně účelům historické dokumentace, se připouští, aby i pro vlastní jména platila ustanovení ad I. odst. 3–6, platná pro apelativa. Věty, které by měly v ryze historické edici podobu *Urebatur igne domus Vrie Cracouiensis et Ignacii Iglaiensis, Urbanus homo est Vrbanus, avus tuus Morauus*, mohou mít v literárním textu v transkripci tuto podobu: *Urebatur igne domus Urie Cracoviensis et Ignacii Iglaviensis. Urbanus homo est Urbanus, avus tuus Moravus*.

Jako u vlastních jmen, užíváme velké začáteční písmeno také pro obecná substantiva používaná jako označení konkrétních osob: *Dominus*, znamená-li Boha nebo Krista, *Pater, Filius* (Bůh Otec, Syn), *Salvator* (Spasitel), *Philosophus* (Aristoteles), *Commentator* (Averroes). Rozlišujeme tedy v transkripci: *ab incarnatione Domini – ab elevacione domini Philippi, Beluacensis episcopi, salvare me digneris – passionem Salvatoris pro oculis habentes, Secundus, philosophus Romanus – ut ait Philosophus in 3^o Metafisice*.

Ve většině našich středověkých textů rozepisujeme zkratku XPC tvarem *Cristus* (nikoli *Christus*), jak tomu nasvědčují plně vypisovaná slova *crisma, cristianus* (nikoli *chrisma, christianus*). Zkratka IHS, v níž h je vlastně H, tj. řecké éta, se transkribuje v historických edicích *Ihesus*, v literárních *Iesus*.

Pro číslovky, pokud v rukopise nejsou vypisovány slovy (to vždy podržujeme!), nýbrž číslicemi, zavádíme dvojí postup:

a) Protože by uvnitř textu bylo užívání minuskulních tvarů nepřehledné (*dedit ei vi florenos Vngaricos, florenum computando per XXVIj grossos*), transkribujeme velkými římskými čísly (*dedit ei VI florenos Vngaricos, florenum computando per XXVII grossos*). U lomených čísel vyznačujeme polovinu zlomkem *II 1/2*. V mladších středověkých textech bývá u římských číslic poslední jednotka psána prodlouženým písmem („J“), jež zaručuje konec číslice (např. *vij* přepíšeme *VII*), kdežto u neprodlouženého tahu („i“) před začátkem mechanické poruchy (utržení, proděravění apod.) je známkou, že původně následovala ještě jedna jednotka, v takovém případě neúplně *vii* přepíšeme *VII(-)*.

b) Arabské číslice nenahrazujeme římskými, ani naopak římské arabskými.

Zvláštní upozornění: Je-li v traktátových rukopisech nedůsledně užíváno: *p^o... 2^o... 3^o, quarto ... 5^o*, je v zájmu přehlednosti výkladu transkribovat: *1^o, 2^o, 3^o, 4^o, 5^o* atd.

Ve vrocení dodržujeme v transkripci co nejpřesněji rukopisné zvyklosti a nedůslednosti, výjimečně zde nerozvádíme zkratky a užíváme i původní formu písma (majuskula, minuskula), např. *Anno ab incarnatione Domini M^oCCC^olvllj^o, anno m^occcc xx primo* (1421), *anno Millesimo ccc^{mo} Lxxiiij^{to}* (1354) apod.

Zpřístupňování staročeských textů

K otázce zpřístupňování staročeských textů se důrazně vyslovil Jiří Daňhelka, editor Husových staročeských spisů vydávaných v rámci ediční řady *Magistri Iohannis Hus*

Opera omnia, který jasně odlišil dvojí způsob vydávání staročeských spisů pro vědecké účely: transkripci moderním (diakritickým) pravopisem a paleografický (= transliterovaný) přepis. Tento druhý způsob připouští pouze pro bádání filologické, zejména pro historickou jazykovědu. A i v tomto prostředí zdůrazňuje spíše možnost využití fotografických metod, které samozřejmě před třemi desetiletími, kdy své zásady publikoval, nebyly tak obecně rozšířené a o množství volně přístupných zdigitalizovaných listin a rukopisů se badatelům ani nesnilo. Základní formou zpřístupnění by tedy měla být transkripce textu.

Daňhelkova pravidla jsou běžně přístupná,⁶⁴ proto je možné omezit se pouze na to nejzákladnější – na hláskosloví. Pro složitější případy by bylo zapotřebí projít důkladným studiem staré češtiny, případně konzultovat tyto otázky s paleobohemisty.

A

Diftong „au“ přepisujeme jako „ou“; „au“ zůstává ve jménech německého původu.

B

V některých případech (ve slovech německého původu) se v textu místo „b“ vyskytuje souhláska „p“, kterou ponecháváme, pokud se v textu vyskytuje častěji než „b“.

C, Č

Ve zdomácnělých slovech latinského původu přepisujeme „c“ jako „k“. Pokud jde přímo o slovo citátové, ponecháváme v latinské podobě „c“ (kontrakt x contractus).

V českých slovech s výslovností „k“ se „c“ přepisuje jako „k“.

„cy“ přepisujeme jako „ci“ (s výjimkou vžitých tvarů, např. Cyril, cylindr).

V 15. a 16. století se může vyskytovat kovcovka „-icze“, kterou transkribujeme „-ice“.

Užívání „c“ a „č“ často kolísá, držíme se proto standardní podoby, kterou poskytují staročeské slovníky.

D

Zdvojené „dd“ zjednodušíme (např. rada).

Slabiku „dia“ nebo „dya“ z 15. století již přepisujeme jako „da“.

E

Do poloviny 15. století se rozlišuje psaní „e“ a „ě“ (psáno v podobě „ie“, „ye“). Od poloviny 15. století se již jotace nedodrží (nejdéle se udržela u „sě“).

Ponecháváme střídání „é“ a „í“ (např. myšlenka i myšlínka) a také ponecháváme všechna „e“ i na místech dnes neobvyklých (např. dotekl se).

Od konce 15. století se objevuje místo „y“ a „i“ dvojhláska „ej“, kterou při transkripci respektujeme (např. bejti, celej).

F

Jako „f“ přepisujeme „ph“ vyskytující se ve zdomácnělých slovech.

V přejatých slovech zjednodušíme napsané „ff“ a píšeme jen „f“ (ofěra).

64 DAÑHELKA, J.: *Směrnice pro vydávání starších českých textů*. Husitský Tábor 8, 1985, s. 285-301.

G

V českých slovech přepisujeme „g“ jako „j“, v cizích slovech je nutné přihlídnout k pravděpodobné starší výslovnosti a k výslovnosti novější. U slova „evangelium“ je častější psaní s „g“, ale podle okolností se může vyskytovat i psaní s „j“.

Pokud se střídá psaní „k“ a „g“, ponecháváme obě možnosti (např. markrabství i margrabství).

Na konci slova nemá „g“ oporu ve výslovnosti, a tak přepisujeme jako „k“.

H

Aspirované „th“ se v českých a zdomácnělých slovech nerespektuje (např. Dorota), ve slovech německého původu se úzus řídí podle většinového výskytu.

I, Y

Užívání „i“ a „y“ se řídí etymologií a gramatickou analogií podle zásad platných v dnešní češtině.

V cizích slovech se transkribuje podle dnešního úzu, ale v některých případech lze přihlídnout i k odlišné výslovnosti (např. Augustýn). Pokud tvary kolísají, volíme většinovou podobu.

Dlouhé „i“ se střídá s dvojhláskou „ie“ nebo „ye“. Do konce 14. století přepisujeme jako „ie“. V 15. století, zejména pak v jeho druhé polovině se mění „ie“ na „i“.

Ve vlastních jménech cizího původu, která zdomácněla, se „ei“ přepisuje jako „ej“ (např. Valdštejn).

J

Na začátku slova před souhláskou „j“ často odpadalo. Transkribuje se podle stavu pramene.

Transkribuje se i na místech, kam bylo vloženo ve shodě s výslovností (např. nejni).

K

V počestěných cizích slovech se „k“ píše ve shodě s výslovností (např. inkvizicí).

L

Někdy se „l“ střídá s „r“. Ponecháváme je i tam, kde je obvyklé „r“ (např. pulkrabství).

M, N

Někdy se vzájemně zaměňují „m“ a „n“. Ponecháváme je podle podoby pramene.

Slova cizího původu zakončená na „-unk“ mohou mít i podobu s „-uňk“ (např. retuňk). Přepisujeme podle většinového výskytu v prameni.

O

Je-li v textech 15. století na začátku diftong „au“, přepisuje se jako „ou“.

R, Ř

Grafika těchto hlásek není jednoznačná, mnohdy ji musíme řešit poznámkou.

„rz“ přepisujeme většinou jako „ř“.

Slabika „ry“ v cizích slovech se přepisuje jako „ry“, v cizích jménech jako „ri“ (např. frystung, Fridrich).

S

Rukopisy často nerozlišují mezi „s“ a „š“, případně i „z“.

Při střídání „s“ a „z“ na začátku slov a jako předložky i předpony v textech 15. století a mladších je nutné držet se jejich původu.

Š

Pro rozlišení mezi „s“ a „š“ je nutné provést podrobnou analýzu grafiky. Ve sporných případech se užívá standardní podoba.

Respektujeme střídání „š“ a „č“ (např. čtvrtek a štvrtek).

T

V předložce ot či od ponecháváme „t“ a „d“ podle pramene.

Ve slovech latinského původu „t“ přepisujeme podle výslovnosti jako „c“ (např. designací).

Slabiku „tia“ nebo „tya“ z 15. století již přepisujeme jako „ťa“.

U

Pro „u“ (stejně i pro „v“) může být užíván znak „w“, který lze přepisovat jako „u“, „v“, „vu“, „vú“.

„v-“ na začátku slova můžeme přepisovat jako „u-“ i jako „ú-“, a to podle standardní kvantity.

Jako „u“ přepisujeme „v“ v platnosti předložky a předpony před retnicemi (např. u městě).

V

Zachováváme prothetické „v-“ před „o“ (např. vokno).

Předložka „v“ může splývat s „v“ na začátku slova. Toto psaní upravujeme (např. býti vězení = býti v vězení).

Viz též „U“.

Z

Viz „S“.